

Projecte arqueològic de Can Terrés (La Garriga, Vallès Oriental)

SÍLVIA GARRIGA I CASTEBLANQUE; MONTSE TENAS I BUSQUETS;
LLUÍS VILA I BONAMUSSA
ESTRAT, SCP.

INTRODUCCIÓ

La vil·la romana de Can Terrés està emplaçada al sud del nucli urbà de la Garriga, a la part més elevada d'una terrassa fluvial situada a la riba esquerra del riu Congost. Els terrenys que ocupa estan delimitats de forma natural per dues torrenteres: al nord, el Torrent de Malhivern i al sud el Torrent de can Grau. La localització en coordenades UTM, segons la *Cartografía Militar de España* (Mapa General, Serie L, La Garriga, 37-14/364, Escala 1:50.000) és de 31TDG408137 i l'altitud, segons l'Institut Cartogràfic de Catalunya (FMTN 364, Full 292XII2, Escala 1:5.000) és de 229,56 metres sobre el nivell del mar.

La vil·la pren el nom de la masia de Can Terrés, situada a l'oest del jaciment. L'existència d'aquest mas i de la capella romànica de Santa Maria del Camí demostren la ubicació privilegiada de la vil·la, que es beneficiava de la proximitat d'un important pas de comunicació natural utilitzat des de la prehistòria per enllaçar les comarques d'Osona i del Vallès amb Barcelona (pas del Congost-Besòs).

Al final del segle passat, la vil·la conservava nombroses estructures de caràcter monumental que es coneixen gràcies al testimoni de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques i del Centre Excursionista de Catalunya (P. ALSIUS, 1877; R. ARABIA, 1877; E. CANIBELL, 1878). Malauradament, aquestes estructures van ser enderrocades vers els anys quaranta, quan es va talar el bosc d'alzines que cobria el jaciment per posar les terres en conreu.

La vil·la gaudeix d'una llarga tradició d'investigació arqueològica que es remunta a la darrereria del segle passat i que culmina durant els anys setanta, quan la Diputació de Barcelona va treure a la llum l'edifici dels banys (*balneum*). L'excavació d'aquest edifici, clar exponent de l'arquitectura termal itàlica, va posar en evidència el gran potencial arqueològic del jaciment, que únicament ha estat excavat en un 7%.

L'any 1977, quan van finalitzar les campanyes de la Diputació de Barcelona, la vil·la va quedar abandonada i les estructures excavades van entrar en un alarmant procés de degradació. L'any 1983, el Servei d'Arqueologia de la Generalitat i el Museu de Granollers van dur a terme una primera campanya de prospecció amb l'objectiu de delimitar l'extensió del jaciment i posar les bases per a l'elaboració d'un futur projecte de recerca que possibilités la continuació de les excavacions. Això no obstant, la iniciativa no va trobar continuïtat, i després d'aquesta intervenció, el jaciment va quedar novament abandonat sense que s'hagués pogut posar fre a la degradació, cada cop més palpable, de les estructures excavades.

L'any 1989, l'Ajuntament de la Garriga va demanar la supervisió d'unes obres que afectaven la zona arqueològica de Can Terrés. Arran d'aquesta campanya, el consistori municipal va sol·licitar l'assessorament de l'equip sotasignat, que l'any 1990 va presentar un avantprojecte de protecció del patrimoni arqueològic municipal on es destacava l'alarmant situació de la vil·la. Posteriorment, es va redactar un projecte específic (*Projecte Arqueològic de Can Terrés*), l'aplicació del qual va iniciar-se l'any 1993 amb una primera campanya de restauració d'urgència.

El *Projecte Arqueològic de Can Terrés* defineix les línies d'actuació prioritàries per a la recuperació del jaciment, les quals es poden resumir en els objectius següents: (1) l'aplicació immediata de mesures de protecció física i legal, (2) la dinamització cultural i (3) l'establiment d'un programa de recerca que permeti re-emprendre'n les investigacions a curt termini. El projecte està patrocinat per l'Ajuntament de la Garriga i gaudeix del suport econòmic dels propietaris del terreny (família Camp), del Departament de Cultura de la Generalitat (conservació d'estructures), de l'Àrea de Cultura de la Diputació de Barcelona (difusió cultural) i del Consell Comarcal del Vallès Oriental i l'Àrea d'Educació de la Diputació de Barcelona (difusió escolar).

Des del 1993 ençà, s'han dut a terme cinc campanyes de restauració (1993, 1995, 1996, 1997 i 1998) destinades a recuperar les estructures excavades del jaciment (edifici dels banys, edifici de contraforts i estructures annexes). Quant a la protecció legal, l'any 1995 es va efectuar una àmplia campanya de prospecció del jaciment que va permetre establir la zona que s'havia de protegir. Així mateix, es va procedir a recopilar les notícies, escrites i orals, que donaven testimoni del descobriment de la vil·la i de les diverses campanyes d'excavació que s'hi han dut a terme des de 1870 ençà i es va iniciar l'inventari de les col·leccions arqueològiques inèdites que, procedents d'aquestes campanyes, es conserven en diversos museus i col·leccions particulars. Aquestes tasques van possibilitar que l'any 1996 es presentés al Departament de Cultura de la Generalitat, l'expedient per la declaració de la vil·la com a bé cultural d'interès nacional (BCIN), declaració que atorgarà al jaciment el reconeixement oficial de màxima categoria i la protecció legal inherent que contempla la Llei de 30 de setembre del patrimoni cultural català.

LA PROTECCIÓ FÍSICA DEL JACIMENT

Entre els anys 1977 i 1993, les estructures excavades de la vil·la van romandre a l'aire lliure, sense cap mena de protecció, exposades als efectes negatius de la climatologia i de la vegetació. Per tal de valorar-ne l'estat de conservació, l'any 1993, es va fer una primera campanya de neteja exhaustiva destinada a eliminar les plantes i a retirar els materials constructius enderrocats que dificultaven l'observació de les estructures. Aquesta neteja va posar en evidència les diverses problemàtiques de conservació que afectaven el jaciment, les unes provocades per la proliferació de la vegetació i les altres per les reintegracions asistemàtiques fetes als anys setanta amb materials constructius moderns (Pòrtland). El grau de degradació es va fer encara més evident quan es va disposar de la documentació fotogràfica efectuada entre 1972 i 1977,¹ la qual mostrava, en termes generals, un òptim estat de conservació de paviments i arrebossats.

Causas de degradació

Els principals factors de deteriorament de les estructures excavades de la vil·la són els ocasionats per les alteracions de les condicions climàtiques, la humitat, la llum, la fauna i la flora. L'aigua i la temperatura actuen com a desencadenants dels altres factors, com per exemple, la precipitació de sals. Les altes temperatures de l'estiu fan que l'aigua, per evaporació, transporti sals que provenen del subsòl i dels morters a la superfície dels materials, creant fissures i exfoliacions o bé recobrint-los d'eflorescències salines, com es pot observar a quasi tots els arrebossats de l'edifici dels banys.

El transport de sals per l'aigua representa un excel·lent nutrient per les plantes i afavoreix la proliferació vegetal, que també té una acció destructiva sobre les restes. La pressió que exerceixen les arrels en créixer pot arribar a rebentar paviments i a enderrocar murs. Les plantes, com la molsa i els fongs, també desprenen gran quantitat d'àcids, de vegades molt forts (com l'àcid sulfúric) que alteren i dissolven sobretot els morters calcaris i els arrebossats. Aquest conjunt de factors de degradació fan que el principal problema de conservació de les diferents estructures arqueològiques de la vil·la (murs, paviments, arrebossats, etc.) sigui la dissolució dels morters calcaris.

Criteris d'intervenció

Els criteris d'intervenció que s'han adoptat en el *Projecte Arqueològic de Can Te-*

1. Agraïm a R. Pascual, director de les excavacions de l'edifici dels banys de Can Terrés durant els anys setanta, l'accés a la documentació fotogràfica i als diaris d'excavació del jaciment i, especialment, la bona predisposició per satisfer qualsevol consulta.

rrés són els que marquen les normes vigents acceptades internacionalment en les cartes de restauració (Atenes 1931, Venècia 1964 i *Del Restauro* 1987), les més destacades de les quals són la llegibilitat de les intervencions realitzades i l'estabilitat i reversibilitat dels materials utilitzats. Cal respectar el pas del temps (envelliment natural, modificacions, etc.) i no pretendre retornar les restes al seu moment inicial de creació, intervenint al mínim i respectant al màxim, conservant més que restaurant i documentant cadascuna de les intervencions efectuades.

Per consolidar les estructures es van desestimar els materials moderns com solucions i additius químics (silicats, reïnes de poliuretà, epòxids, ciment Pòrtland, etc.). Normalment, aquests materials no donen bons resultats perquè tenen graus de solidesa, coeficients de dilatació, porositat, etc., diferents dels materials antics. Per aquest motiu, sempre que ha estat possible, s'han eliminat les consolidacions dels anys setanta, que utilitzaven morter de ciment Pòrtland i sorra. Per poder emprar productes nous sense hipotecar el futur de les restes cal fer proves i esperar, com a mínim, un parell d'anys, per veure'n els resultats, ja que sovint provoquen danys irreversibles. Un material que ha provat la seva eficàcia al llarg dels segles és el morter tradicional, a base de calç i sorra de riu rentada. La calç és una substància blanca, lleugera, càustica, que en contacte amb l'aigua s'hidrata amb despreniment de calor. És un important material de construcció que procedeix de la calcinació de la pedra calcària (carbonat càlcic) sotmesa a una temperatura per damunt dels 1.000 als 1.200 °C. El morter que es va elaborar per la consolidació de les estructures dels banys estava fet a base de barrejar calç amarada amb sorra de riu i aigua. Els materials que es van fer servir per a les consolidacions (còdols, maons, etc.) procedien del mateix jaciment.

El criteri adoptat (utilització de morter tradicional i materials procedents del mateix jaciment) planteja el problema de la llegibilitat de la intervenció. Per tal de diferenciar les parts afegides de les antigues es van fer unes cintes de morter tenyit d'una amplada d'uns 2 centímetres que remarcaven les parts noves. Durant la campanya de l'any 1995 es va veure la necessitat d'afegir a les cintes uns petits triangles per indicar les zones restaurades, ja que s'havia observat que el públic considerava noves totes les parts que estaven pel damunt de les cintes i no distingia les restauracions pel que fa a la fonamentació de les consolidacions realitzades a les parts superiors dels murs.

Principals línies d'actuació

Eliminació de la vegetació de l'entorn i de l'interior del jaciment

Des de la primera campanya de restauració, es fa un manteniment periòdic del jaciment. Les plantes es tallen amb eines mecàniques com segadores, destrals, estidores de podar, etc. Sempre cal tenir present no arrencar mai d'arrel la vegetació de les estructures arqueològiques per tal de no malmetre-les.

Foto 1. Vil·la romana de Can Terrés. Edifici dels banys. Detall d'una cinta de morter tenyit amb un triangle que indica la zona reintegrada.

Aquesta neteja mecànica es combina amb una neteja de tipus químic aplicant un herbicida a base de *glyphosate*. Aquest herbicida és de tipus no selectiu i acaba pràcticament amb tot tipus de vegetació, tant amb plantes de fulla estreta com amb plantes de fulla ampla. El *glyphosate* és un herbicida d'absorció foliar que s'aplica amb una màquina d'aspersió manual. El procés d'absorció requereix entre sis i dotze hores per produir-se. Per aquest motiu, és desaconsellable aplicar el producte si es preveuen pluges en les hores següents. L'herbicida s'aplica dues vegades l'any: a la primavera, quan broten les plantes, i a la tardor. D'aquesta manera s'obté un bon manteniment del jaciment. Cal tenir present que és convenient tallar i arrencar l'arrel de la vegetació que no afecta directament les estructures i que té el sistema radicular molt desenvolupat (arbres i plantes de tipus arbustiu), ja que té moltes possibilitats de rebrot després de l'aplicació dels herbicides.

Consolidació de les filades superiors dels murs

La majoria de les filades superiors de tots els murs del jaciment presentaven un grau força elevat de descohesió provocat per la pèrdua i la dissolució dels morters calcaris. El criteri adoptat ha estat substituir el morter degradat i col·locar al damunt unes filades noves, sobreelevant uns 30 centímetres aproximadament el ni-

vell original. Aquest parament nou ajuda a assentar les pedres i garanteix l'estabilitat del mur original.

Refonamentació d'estructures

Algunes estructures del jaciment presenten la base debilitada a causa de l'erosió natural i dels rebaixos efectuats durant les excavacions prèvies. Aquest és un fet molt comú en jaciments que han estat abandonats després de l'excavació i en què no s'ha tingut cura de recuperar els nivells de sedimentació originals. En aquests casos, cal refonamentar les estructures per evitar possibles enfonsaments. La refonamentació es fa amb un tipus de parament que imita l'original. Les zones reintegrades es delimiten amb cintes de morter tenyit.

Les estructures que requereixen un reforç per sota dels nivells de fonamentació són restaurades amb els materials constructius més adients, sense desestimar la utilització de materials moderns. Aquests materials es recobreixen amb un arrebossat de morter de calç i sorra que, posteriorment, es tenyeix amb terra de l'entorn. Aquesta mesura facilita la llegibilitat del jaciment i serveix per evitar la possible confusió d'aquestes estructures de reforç amb les estructures originals.

Conservació de paviments

En les campanyes d'excavació dels anys setanta es van descobrir diversos paviments que presentaven un estat de conservació òptim, però que, en trobar-se exposats a la intempèrie durant quasi vint anys, van experimentar una degradació important. Es tracta, per exemple, del paviment d'*opus signinum* del vestidor dels banys, el qual, originalment, presentava un acabat brillant i gaudia de tesselles negres disposades de forma irregular. Encara era més evident el cas del paviment inferior de la sala calenta, que, fet amb rajols de fang cuit, es trobava molt deteriorat. La mesura de protecció que s'ha adoptat per a la seva conservació és el cobriment amb geotèxtils i sorra de riu.

En cap cas és recomanable el cobriment d'un jaciment amb plàstics. Aquest material és impermeable i, si bé evita l'arrelament de la vegetació sobre les restes, impedeix l'evaporació de la humitat que prové del subsòl, i fa que aquesta es condensi i s'acumuli sobre l'estructura que es pretén protegir. En canvi, els geotèxtils, en ser permeables, deixen passar la humitat i eviten que les arrels de les plantes es filtrin sobre les estructures.

Consolidació dels arrebossats

La documentació fotogràfica feta durant les excavacions dels anys setanta mostra la majoria d'arrebossats que cobreixen les piscines i dipòsits de l'edifici dels banys en un bon estat de conservació. En canvi, en la primera campanya de restauració, un cop eliminada la vegetació, es va poder observar que s'havien produït

Edifici dels banys. Caldarium. Detall del sistema de calefacció subterrània o hypocaustum. Observeu el mal estat de conservació del paviment inferior i de les pilae.

grans pèrdues. A més, els fragments que es conservaven estaven molt descohesionats del mur i presentaven taques de fongs, molsa i concrecions calcàries.

Tal com hem esmentat anteriorment, aquesta problemàtica va ser provocada per les inclemències climàtiques i la vegetació. Però també hi van contribuir, en gran mesura, les reintegracions de vores i llacunes fetes amb Pòrtland en campanyes anteriors (anys setanta). La duresa d'aquest material respecte del morter original, molt més tou, va provocar la fragmentació i caiguda de molts arrebossats. Per tal d'aturar aquesta degradació, es va optar per extreure el Pòrtland i segellar de nou les vores i llacunes dels arrebossats que es conservaven *in situ* amb un morter de calç i sorra. Així mateix, també es van eliminar els atacs biològics amb una combinació de neteja mecànica (espàtules, raspalls de plàstic) i química (peròxid d'hidrogen neutralitzat amb aigua destil·lada).

Consolidació de les restes de pintura mural

Al vestidor de l'edifici dels banys es conserven, de forma puntual, restes de pintura mural que presentaven un estat de conservació molt deficitari. Es trobaven descohesionades del mur i cobertes de molsa, fongs i líquens. L'exposició a l'aire lliure durant tants anys ha contribuït a la pèrdua de la intensitat dels colors origi-

nals. Les tasques de restauració van consistir en una neteja mecànica amb utilatge petit (bisturí, eines de dentista, etc.). La consolidació es va fer amb una emulsió acrílica (primal AC 33) diluïda en aigua al 50% després d'haver mullat les parets amb una barreja d'aigua-etanol al 50%, amb una xeringa.

Adequació de l'entorn

L'eliminació de la vegetació que cobria el jaciment va deixar novament al descobert les estructures excavades als anys setanta. El jaciment va esdevenir accessible al públic, però d'una manera incontrolada. En no existir un camí d'accés ni un recorregut de visita, les persones podien circular directament pel damunt de les estructures i agreujar-ne l'estat de conservació.

Per aquest motiu, en la segona campanya de restauració (any 1994) es va habilitar un camí d'accés. També es van acordonar les estructures excavades amb la finalitat de limitar l'accés a l'interior i marcar un recorregut extern que facilités l'observació de les principals estances de l'edifici. Es tracta d'una mesura preventiva que ha disminuït considerablement el grau d'agressió antròpica i que es mantindrà fins que s'acabin les tasques de consolidació de les estructures i s'habiliti un recorregut intern.

En aquesta mateixa línia, s'han col·locat baranes de contenció dels sediments arqueològics que presentaven risc d'esllavissament. Les baranes s'han construït amb troncs d'acàcia i s'eliminaran en el moment que es reemprenguin les tasques d'excavació.

D'altra banda, també s'han reconduït les aigües pluvials. Les estructures excavades es troben distribuïdes en tres terrasses, fet que provocava l'acumulació de les aigües en les zones més baixes. La reconducció s'ha dut a terme a través de talussos de terra que impedeixen el pas de l'aigua i la desvien cap a zones del jaciment on no hi ha estructures arqueològiques al descobert.

Recuperació de materials arqueològics

Les campanyes de restauració i de prospecció arqueològica del jaciment han proporcionat diversos materials arqueològics que, en trobar-se en un estat de conservació molt deficitari, han requerit la presència d'un/a restaurador/a² de camp. Aquest

2. Si bé no tots els objectes que provenen d'una excavació cal que siguin extrets per una persona especialitzada en restauració, només és aquest professional el que està capacitat per avaluar quin és el veritable estat de conservació en què apareixen les peces. La presència d'una persona especialitzada en restauració durant l'excavació garanteix l'extracció, l'emalatge i el trasllat correctes del material arqueològic, especialment d'aquell que no té una bona resistència mecànica. Moltes de les causes d'alteració que presenten les peces s'han originat en el temps que transcorre des que s'extreuen del jaciment fins que arriben al laboratori. Quan s'extreu un objecte, una de les principals causes de deteriorament és el canvi sobtat d'humitat relativa. Cal tenir en compte que l'adaptació al nou medi ha de ser gradual, per evitar l'aparició d'esquerdes i de nous trencaments al material arqueològic.

Aqüeducte de Malhivern. Detall d'una alzina que està destruïnt l'estructura de canalització de l'aigua

és el cas dels fragments de pintura mural que aparegueren en un abocament descobert en restaurar el paviment d'entrada a l'edifici dels banys. En tractar-se de material abocat, els fragments estaven amuntegats i molt trencats, fet que en va dificultar l'extracció. La intervenció va consistir, en primer lloc, en l'eliminació de la terra que cobria la pintura. Tot seguit, es va consolidar impregnant els fragments amb una emulsió acrílica (Primal AC 33) al 8% en aigua destil·lada. En alguns casos, va ser necessari protegir la capa pictòrica amb una gasa aplicada amb una solució acrílica (Paraloid B-72) al 5% en acetona. El trasllat dels fragments al laboratori es va efectuar en caixes amb l'interior revestit de plàstic de bombolles. Els fragments es van recobrir amb tela de cotó per evitar un assecament massa ràpid. La restauració va començar amb l'eliminació de la gasa de fragments amb acetona aplicada amb hisops de cotó. La neteja general de la pintura es va anar combinant amb la consolidació de la capa de preparació, que es trobava molt degradada. La consolidació es va fer amb una emulsió acrílica (Primal AC 33) del 10 al 30 % segons l'estat de conservació. Un cop assegurada la solidesa del suport pictòric, es va iniciar el procés d'enganxat dels fragments que remuntaven amb una emulsió acrílica (Primal AC 33) al 30 %. La reintegració de les llacunes es va

realitzar amb morter de calç i sorra, sense arribar al nivell original de la pintura. En darrer lloc, es va procedir a fer la neteja puntual de la capa pictòrica. El producte més adequat, després d'haver efectuat diverses proves, va ser el carbonat d'amoni al 3% en aigua destil·lada. Aquesta neteja química es va combinar amb una neteja mecànica feta amb bisturí. La reintegració pictòrica de les llacunes es va efectuar amb aquarel·les, ja que, tal com recomanen les normes internacionals de restauració, es tracta d'un material fàcilment reversible.

LA PROTECCIÓ LEGAL DEL JACIMENT

La sol·licitud d'incoació de l'expedient per la declaració de la zona arqueològica de Can Terrés com a bé cultural d'interès nacional, va ser acordada pel ple del consistori municipal de l'Ajuntament de la Garriga el dia 1 de març de 1994 i adreçada al Departament de Cultura de la Generalitat aquest mateix any.

L'any 1995 es va dur a terme una campanya de prospecció exhaustiva per delimitar l'extensió global del jaciment, determinar la zona de protecció i facilitar els tràmits de la declaració. Per tal d'assolir una major eficàcia i precisió, es van combinar tres tipus de prospecció: geofísica, arqueològica (rases de prospecció mecànica) i superficial intensiva. La prospecció geofísica la va fer l'enginyer Josep Orbons, de la fundació holandesa RAAP (Regionaal Archeologisch Archiverings Project), en col·laboració amb ESTRAT, que també va assumir les altres dues prospeccions.

El sistema de prospecció utilitzat va ser el de resistivitat. La superfície total prospectada fou d'1,79 hectàrees, repartides entre la terrassa superior (1,6 hectàrees) i la terrassa inferior (0,19 hectàrees). La principal agrupació d'estructures es va detectar a la part central i meridional de la terrassa superior, immediatament a l'est de l'edifici dels banys. En aquest sector, es va documentar la presència de diverses línies de resistivitat elevada que, probablement, corresponen a un conjunt d'estructures orientades en sentit nord-sud, ocupant una extensió aproximada de 1.400 m².

A l'extrem septentrional d'aquesta mateixa terrassa es van detectar algunes línies aïllades de resistivitat elevada que es relacionaren amb estructures arqueològiques conservades de forma més deficiente com a conseqüència de les alteracions provocades per una roturació més intensa dels camps. De fet, segons la informació oral, en aquest mateix sector, hi havia algunes estructures que van ser destruïdes als anys quaranta, amb la tala del bosc i amb la posterior plantació d'avellaners.

Al sector central de la terrassa, a la zona de connexió entre les estructures septentrionals i meridionals, es va documentar una gran banda de resistivitat elevada que discorria en sentit nord-est sud-oest i que no semblava d'origen antròpic. Aquesta banda, que es va identificar amb l'antic llit d'un torrent, amagava altres possibles valors de resistivitat més baixa i relacionables amb estructures arqueològi-

ques. Al costat meridional d'aquesta primera banda, se'n va detectar una altra, força més estreta, que discorria paral·lelament a la primera i que va ser relacionada amb un camí antic.

A la terrassa inferior es van prospectar dues àrees diferenciades. La primera es va situar 10 metres al nord-oest de l'edifici dels banys, sobreposant-se, parcialment, a una rasa oberta l'any 1989 per la companyia telefònica. El seguiment arqueològic d'aquella rasa havia conduït al descobriment de l'angle sud-oriental d'una estructura indeterminada construïda amb un parament de còdols lligats amb abundant morter de calç i sorra. El mur que constituïa el límit oriental d'aquesta estructura tenia una longitud mínima de 4 metres i una alçària de 75 centímetres. Les limitades dimensions de la rasa impediren determinar-ne l'amplada i les dimensions màximes (J. ORRI i M. TENAS, 1990). A través de la resistivitat, es va poder comprovar la longitud total d'aquest mur, que era de vint-i-cinc metres, i l'existència de diverses zones aïllades de resistivitat elevada que es podien vincular amb estructures arqueològiques o amb abocaments de material constructiu.

La segona àrea de prospecció de la terrassa inferior es va plantejar al sector sud-occidental dels banys, en un indret on la crescuda del cereal semblava indicar la presència d'estructures soterrades de planta regular. En aquesta ocasió, la mesura de la resistivitat no va oferir pautes significatives que permetessin corroborar el possible origen antròpic del creixement diferencial del blat.

Les zones de prospecció arqueològica superficial i de prospecció mecànica afectaren, bàsicament, les àrees limítrofes del jaciment. No es va prospectar el sector central, perquè ja se'n tenien alguns resultats positius obtinguts en la campanya de 1983 i l'objectiu prioritari de la intervenció era l'establiment dels límits de la vil·la. La prospecció superficial intensiva es va concentrar al sector meridional de la terrassa superior, per tal d'analitzar el límit sud del jaciment. La prospecció geofísica indicava que el final de la zona construïda es trobava noranta metres al sud del punt zero. Més enllà d'aquest sector es detectaren dos punts aïllats de resistivitat elevada que calia contrastar. A més, la informació oral situava en aquesta mateixa àrea l'aparició d'una tomba d'inhumació de cronologia indeterminada que podia indicar l'existència d'una necròpolis.

Per facilitar la recollida de material, es va dividir la terrassa superior del jaciment en quatre grans sectors (A, B, C i D) de 40 metres de longitud cadascun. Cada sector va ser dividit en eixos numerats de l'1 a l'infinit a partir del punt zero. Aquests eixos conformaven àrees de prospecció de 4 metres d'amplada en direcció nord-sud i 40 metres de longitud en direcció est-oest. La zona prospectada es va centrar en els eixos 25 a 34 dels sectors A i B. La superfície total prospectada va ser de 3.520 m², és a dir, 1.600 m² en el sector A i 1.920 m² en el sector B.

El material va ser enregistrat de forma exhaustiva. Cada fragment o grup de fragments situats en un radi no superior als 50 centímetres rebia un número de camp i era marcat en una planta a escala 1:100. Aquesta informació s'enregistrava en una fitxa de prospecció de camp en la qual es classificaven els materials segons els criteris de matèria, producció i tipus establerts per l'inventari.

L'anàlisi de la dispersió espacial del material va palesar que les concentracions més importants es trobaven en aquelles àrees on es detectaren mesures de resistivitat elevada. Així mateix, es va observar que la quantitat absoluta de fragments disminuïa perceptiblement en direcció sud, coincidint pràcticament amb l'absència d'evidències geomagnètiques. Per exemple, al sector A, el 63,4% dels fragments es localitzà als eixos núm. 25, 26 i 27, al subsòl dels quals s'havien documentat possibles restes constructives de la vil·la.

Les rases de prospecció mecànica també es concentraren a les àrees perifèriques del jaciment. Pel que fa al límit meridional, no va ser possible confirmar l'existència de restes funeràries. Això no obstant, es va comprovar que un dels dos punts aïllats de resistivitat elevada corresponia a un abocament dels segles II-III dC.

En el límit oriental, els esforços se centraren en la documentació del possible camí detectat per la prospecció geofísica i en la recerca de restes estructurals que permetessin demostrar la continuació de l'aqüeducte de Malhivern. En el primer cas, es va documentar una superfície compactada d'entre 2,50 i 2,70 metres d'amplada que s'ajustava a les dimensions establertes per la resistivitat i que va ser datada als segles II-III dC. En el cas de l'aqüeducte, no se'n documentaren evidències prou conclusives. En ser una estructura aèria, és possible que la tala del bosc i la romputa agrícola n'haguessin provocat la destrucció.

En el límit occidental, es van obrir dues rases al sector sud de la terrassa inferior, que no proporcionaren resultats positius. El límit septentrional no va ser objecte de prospecció, ja que quedava definit, de forma natural, pel curs del torrent de Malhivern.

La combinació d'aquests tres sistemes de prospecció va permetre ampliar, de forma considerable, la superfície de la vil·la, que l'any 1983 havia estat establerta en 3.500 m². Els resultats de la prospecció geofísica de 1995, contrastats amb la prospecció arqueològica, determinen una extensió de 5.600 m² de superfície construïda. D'altra banda, també ha estat possible efectuar una aproximació a l'entorn immediat de la vil·la (possibles zones de conreu, camins, aqüeducte, etc.), de manera que la superfície total del jaciment ha quedat establerta en 13.300 m².

L'expedient per a la declaració de la vil·la com a bé cultural d'interès nacional (BCIN) es va presentar al Departament de Cultura de la Generalitat l'any 1996. La tramitació de l'expedient es troba actualment en curs. El dia 14 d'octubre de 1997 va aparèixer publicada en el DOGC/2495 la Resolució de 30 de setembre de 1997 per la qual s'incoava l'expedient per a la declaració com a bé cultural d'interès nacional, en la categoria de zona arqueològica. Cal destacar que la declaració també afectarà les restes arqueològiques procedents de la vil·la que es conserven en diversos museus i col·leccions privades (Museu Episcopal de Vic, Museu de Granollers, Fundació Maurí, etc.).

LA RECERCA

Les tasques de protecció legal i física del jaciment han aportat noves dades de gran interès per al coneixement de la dinàmica històrica de la vil·la, principalment pel que fa a la cronologia de l'edifici dels banys i de l'edifici de contraforts.

Edifici dels banys

L'edifici dels banys de Can Terrés va ser excavat durant les diverses campanyes de la Diputació Provincial de Barcelona. De planta rectangular i 200 m² de superfície, aquest edifici constava, originàriament, de cinc sales: *apodyterium-frigidarium*, *tepidarium*, *caldarium*, *sudatorium* i *fornax*. L'accés s'efectuava des de la banda septentrional, a través d'unes escales de graons monolítics que conduïen directament al vestidor.

Les diverses campanyes de restauració que s'hi han dut a terme des de 1993 ençà, han comportat la recuperació d'informacions estratigràfiques de gran interès per a la datació de l'edifici. L'any 1993, durant la primera campanya de restauració del jaciment, les tasques de neteja de l'estança que allotjava el forn van posar al descobert una seqüència estratigràfica que abraçava tot el lapsus de funcionament dels banys. A la part inferior de la seqüència, va aparèixer un canal de desguàs que, procedent del vestidor, travessava el forn en sentit est-oest. Encastat en l'obra del canal, es va documentar un bol de TS Gàl·lica, forma Dragendorf 27, que va permetre precisar la data de construcció de l'edifici, prèviament establerta per R. Pascual al segle I dC sobre la base de paral·lels de tipus constructiu (R. PASQUAL, 1977:209).

Immediatament al damunt d'aquest canal, es va documentar un nivell de terres cremades i de clapes de cendra producte del funcionament de la calefacció subterrània que escalfava les sales calentes. Aquest nivell va ser datat en els segles III-IV dC a través d'un fragment de TS Africana C. Al damunt de la capa de cendres, es va documentar un estrat de rebliment datat també als segles III-IV dC i efectuat amb l'objectiu d'anivellar el sòl per construir un mur de parament irregular.

La construcció d'aquest mur és un exemple de les nombroses reformes que va experimentar l'edifici, bona part de les quals únicament són observables a través de l'anàlisi de les estructures arquitectòniques. Una nova evidència d'aquestes reformes són les restes de pintura mural que aparegueren en un abocament documentat l'any 1995, durant les tasques de consolidació del paviment d'entrada al vestidor.

Les pintures imitaven diferents tipus de marbre, com el pòrfir o el *Giallo Antico* de Chemtou. Malauradament, aquest tema és propi de diversos estils pictòrics i presenta una gran diversitat cronològica, des del primer estil pompeià fins a l'època tardoromana i fins i tot medieval. En aquest cas, el material arqueològic associat tampoc no va resultar prou definidor. Juntament a les restes de pintura, es

van documentar diversos fragments ceràmics i ossis. En total es van comptabilitzar 27 fragments de ceràmica grollera, 12 de ceràmica comuna, 6 d'àmfora i 2 fragments informes de terra sigil·lada. Un d'aquests fragments corresponia a la producció hispànica i estava decorat amb línies segmentades i un motiu espiraliforme que podria correspondre a la forma Dragendorf 29 o 29/37, amb una cronologia establerta entre els anys 50/60 - 70 dC.

Edifici de contraforts

L'edifici de contraforts es troba situat immediatament al nord de l'edifici termal. Excavat molt parcialment, actualment només se'n coneixen els murs occidental i meridional, els quals, amb 36,5 metres i 14,5 metres de longitud conservada, devien conformar una superfície mínima de 529 m². El mur occidental conserva una alçada considerable,³ de 3,35 metres.

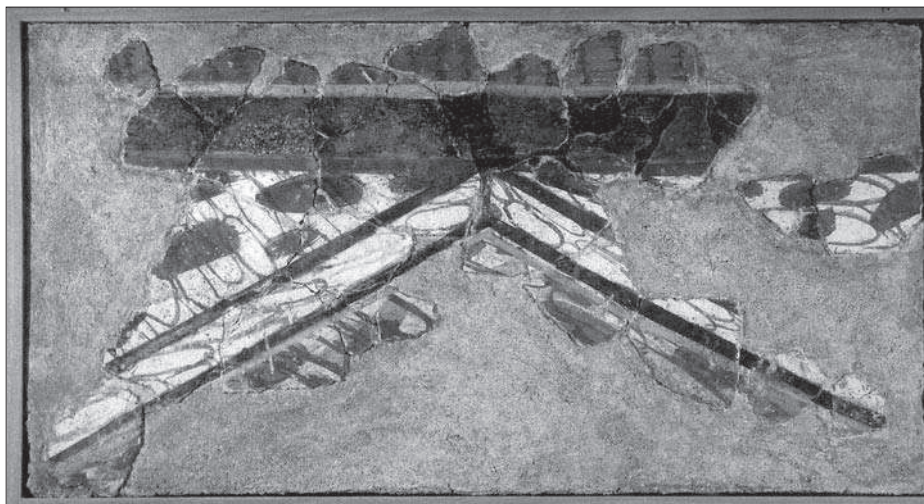
Tradicionalment, l'edifici ha estat associat amb una etapa d'ampliació de la vil·la, ja que presenta una orientació notablement diferent a l'edifici dels banys (A. PÀMIES; J. PARDO, 1987). Alguns autors el relacionaren amb la làpida sepulcral de l'abadessa Xixilona, apareguda a la veïna capella de Santa Maria del Camí, i apuntaren la possibilitat que l'edifici en qüestió datés de l'època altmedieval (J. MAURÍ, 1949).

Als anys setanta, en el marc de les campanyes iniciades per l'Institut de Prehistòria i Arqueologia de la Diputació de Barcelona, es van obrir diversos punts de sondeig a la zona superior de l'edifici i una trinxera perpendicular al mur occidental. Els autors responsables d'aquesta actuació destacaren que, si bé la fàbrica del mur es podia atribuir a l'època medieval, l'excavació únicament havia proporcionat materials de cronologia romana (J. BARBERÀ; R. PASCUAL, 1973:152).

Des del 1995 ençà, l'edifici ha estat objecte de tres campanyes de restauració destinades a reforçar-ne els fonaments i a coronar les estructures més descohesionades. Els treballs s'han centrat, quasi exclusivament, en el mur occidental i en les estructures annexes. El mur esmentat presentava un estat de conservació molt deficient en alguns trams. Si bé a l'extrem meridional encara manté tota l'estructura de reforç a base de banquetes i de contraforts intercalats, aquest no era el cas de l'extrem nord, que apareixia totalment alterat per les remocions modernes. Les estructures de reforç es conservaven de forma molt residual i la base del mur, formada per còdols de grans dimensions col·locats directament sobre l'argila natural del terreny, estava molt debilitada.

Les tasques de neteja prèvies a la consolidació van permetre documentar el compliment de la banqueteta, i obtenir dades d'interès per a la datació d'aquesta es-

3. El mur es troba situat al marge que separa les dues terrasses de conreu i per aquest motiu no va quedar afectat per les tasques de roturació dels camps, responsables de l'enderrocament de bona part de les estructures que es conservaven als anys quaranta.

Edifici dels banys. Pintures murals recuperades l'any 1995 sota el paviment d'entrada.

tractura. El reompliment estava format per material constructiu (fragments de *tegulae* i sorra), àmfors i alguns fragments ceràmics. Les àmfors constituïen el 84% del material datable. Concretament, es van documentar àmfors itàliques d'Apúlia o de Brindisi (forma Ostia LXVI), àmfors bètiques (possible forma Dressel 25) i àmfors tarraconenses (forma Pascual 1). També es va documentar un fragment de terra sigil·lada gèl·lica, de forma indeterminable, dinou fragments de ceràmica comuna romana i un de ceràmica a mà. La cronologia avançada per a les àmfors s'estableix a l'entorn del darrer quart del segle I aC.⁴ La presència de la TS gèl·lica obliga, això no obstant, a retardar la cronologia fins al primer quart del segle I dC.

Aquesta datació va quedar confirmada pels materials que es documentaren a la base de la banquetta. Es tracta, concretament, de dos fragments de terra sigil·lada gèl·lica: un bol forma Dragendorf 33 i una copeta forma Dragendorf 27a. Així mateix, es documentà la presència d'un bol de parets fines forma Mayet XXXVII. L'estudi d'aquests materials permet avançar, a tall d'hipòtesi, una cronologia de fundació de l'edifici de contraforts que es podria remuntar al primer quart del segle I dC, coincidint amb la construcció de l'edifici dels banys. Aquesta cronologia resulta força més antiga del que s'havia apuntat inicialment i caldrà confirmar-la amb futures excavacions al sector meridional de l'edifici, on les estructures es conserven força millor.

4. Agraïm a Pere Izquierdo la seva col·laboració desinteressada en l'estudi d'aquest lot d'àmfors de gran interès per a la datació de l'edifici de contraforts.

Pel que fa a l'abandonament de l'edifici, cal destacar l'existència d'un possible dipòsit o canalització de 88 centímetres d'amplada i 1,53 metres de longitud màxima conservada que fou reblert al final del segle II dC. Aquesta estructura se situa a la base del mur occidental i devia recollir les aigües d'un desguàs obert al sector central del mateix mur. El material datable documentat en el nivell de rebliment correspon a un fragment de terra sigil·lada africana A (plat forma Hayes 6b) i un altre de ceràmica africana de cuina (cassola forma Hayes 197).

Hom considera, no obstant això, que aquests materials daten la inutilització d'aquesta estructura i no l'abandonament de l'edifici, que, tal com apunten els resultats de la prospecció arqueològica efectuats a la terrassa superior, devia gaudir d'una pervivència força més perllongada. En la campanya de 1995, es va obrir un sondeig 20 metres a l'est del mur occidental i es va documentar una estructura de planta rectangular que fou abandonada a la primera meitat del segle V dC. Aquesta estructura presentava la mateixa orientació que l'edifici de contraforts. Mesurava 56,40 m² de superfície i disposava d'una paret mitgera que la subdividia transversalment, definint dos àmbits clarament diferenciats (A i B) de 25,3 m² i 16 m² respectivament.

L'àmbit A estava constituït per una única estança de planta rectangular que es trobava coberta per un nivell d'enderroc amb abundants cendres i restes de *tegulae* i *imbrice*. Aquest enderroc es concentrava majoritàriament a la part central i meridional, on assolía una potència màxima de 28 centímetres. L'àmbit B, també de planta rectangular, gaudia d'un petit compartiment de 3 m² i conservava restes de fusta carbonitzada que podrien correspondre a l'embigat del sostre. Els murs septentrional i occidental conservaven, *in situ*, restes de pintura mural de color vermell i blau respectivament.

La intervenció es va centrar en l'excavació de l'enderroc que cobria l'àmbit A. Es va posar al descobert una capa de cendres la densitat de la qual feia pensar en un incendi important que es devia registrar en aquest àmbit i que es devia estendre també a l'àmbit B, on aparegueren restes de cendres i carbons de forma no tan generalitzada. El conjunt ceràmic adscrit a aquest enderroc⁵ es va datar entre el final del segle IV i la primera meitat del segle V dC a partir, principalment, de les importacions africanes. Es documentaren diversos atuells de TS africana D, entre els quals destacaven els bols (Hayes 61A, 61B i 81), els morters (Hayes 91B) i els plats (Hayes 76), alguns decorats amb motius estampats (palmetes, reixes, cercles concèntrics, etc.). També es documentà ceràmica africana de cuina, concretament plats-tapadora (formes Hayes 182 i 196) i cassoles (formes Hayes 23B i 197), llàntries de disc (Atlante VIII) i àmfores africanes d'engalba blanca i groguenca i de superfície negra.

La ceràmica grollera, majoritàriament de cuita reductora, també hi era ben representada i mostrava una gran similitud amb la producció del taller del Poble Sec,

5. En la classificació del conjunt ceràmic, cal agrair la col·laboració dels arqueòlegs S. Pérez, M. Trias i M. Menesanch.

a Sant Quirze del Vallès (E. BARRASSETAS; E. CARBONELL; J. MARTÍNEZ, 1993; J. M. COLL; J. ROIG, 1998) i amb l'abocador de Vila-roma (TED'A, 1989). S'identificaren cinc tipus de recipients: cassoles, olles de perfil en S, marmites, pots tupins i recipients de vora reentrant. La ceràmica comuna mostrava una gran diversitat de pastes i engalbes. Destacaven les pastes de cuïta oxidant acabades amb engalba externa de color blanc, groc, ataronjat o gris i les pastes de color beix i gris.

De forma més residual, es constatà la presència d'alguns atuells de TS gàl·lica tardana o paleocristiana. Aquest tipus de producció, ja documentat durant les campanyes de la Diputació Provincial de Barcelona (A. BACARIA, 1992; R. JÁRREGA, 1995), es trobava representat per alguns fragments informes amb decoració estampada de rosetes i rodes, un fragment de vora pertanyent a la forma 8 de Rigoir i dos fragments de peus anulars, un de secció vertical atribuïble a la forma 3 de Rigoir i un altre de secció triangular de forma indeterminable.

Aquests resultats posen en evidència l'interès i el potencial d'aquest edifici, que constitueix una de les prioritats màximes en el projecte de recerca de Can Terrés. Així mateix, els resultats de les campanyes de prospecció de 1995, han ofert una informació bàsica sobre l'extensió i l'estat de conservació de les estructures conservades de la vil·la, informació que resultarà de gran utilitat per elaborar un programa d'excavacions a mig i llarg termini.

LA DINAMITZACIÓ CULTURAL DEL JACIMENT

Les tasques de dinamització cultural del jaciment de Can Terrés es van iniciar l'any 1994, amb una primera campanya d'arranjament de l'entorn immediat, que va consistir en l'adequació d'un camí d'accés i en l'establiment d'un itinerari de visita externa a l'edifici dels banys. Així mateix, es va instal·lar una barana d'acordonament a l'entorn de l'esmentat edifici, per tal d'impedir l'accés a l'interior i garantir la seguretat del públic. Aquest mateix any, es va editar un fullet divulgatiu que posava a l'abast del públic interessat la informació necessària per entendre la importància del jaciment i de les estructures excavades fins aleshores.

Posteriorment a aquesta primera campanya, l'any 1995, es va iniciar, sota el patrocini de l'Ajuntament de la Garriga, el programa de visites a la vil·la, dirigit, d'una banda, al públic en general, i de l'altra, a les escoles. El programa de visites escolars va estar destinat, en una primera fase, als alumnes de secundària del mateix municipi de la Garriga. L'any 1997, gràcies a la col·laboració del Consell Comarcal del Vallès Oriental, el programa es va fer extensiu a totes les escoles de secundària de la comarca. Enguany s'ha ampliat als alumnes que cursen crèdits variables de cultura clàssica i d'arqueologia i també de batxillerat.

El programa de visites escolars pretén despertar als escolars la sensibilitat envers el patrimoni arqueològic més immediat. S'articula en tres activitats complementàries: un audiovisual introductori, una visita interactiva i un taller d'arqueo-

logia. L'audiovisual, a més de presentar la història del jaciment, es fa ressò del descobriment de la vil·la i del projecte de futur (campanyes de restauració, prospecció arqueològica, declaració de BCIN), amb l'objectiu d'implicar l'alumnat en el projecte i d'educar-los en el coneixement i el respecte envers el patrimoni històric en general.

La visita a la vil·la s'organitza a través d'un quadern d'exercicis pràctics especialment dissenyat per aconseguir la participació directa dels escolars. El quadern presenta un seguit de propostes destinades a motivar l'observació de l'entorn i de les estructures arqueològiques. Aquestes propostes es complementen amb explicacions detallades i amb il·lustracions que faciliten la comprensió del funcionament de la vil·la i, especialment, de l'única part excavada del jaciment: els banys. També incorpora exercicis de reflexió sobre la necessitat de protegir el patrimoni, tant des del punt de vista legal com físic.

El taller d'arqueologia està destinat a consolidar els coneixements obtinguts a través de la participació en una excavació simulada que es pot fer a la mateixa aula escolar. L'excavació està centrada en les diverses dependències que formen una vil·la romana, les quals han de ser identificades per l'alumnat a través dels materials arqueològics prèviament seleccionats amb aquest objectiu.

L'any 1997, els programes de visita es van complementar amb la presentació de l'exposició monogràfica *Balneum. Els banys de la vil·la romana de Can Terrés*, que va ser inaugurada el dia 31 de maig a l'Ajuntament de la Garriga. De caràcter itinerant, aquesta exposició es va poder contemplar al Museu de Granollers (11 d'octubre - 2 de novembre) i fins al propassat mes de juny de 1998, a l'Institut d'Ensenyament Secundari Vil·la Romana de la Garriga. Actualment es troba en remodelació per tal de ser exposada, de forma permanent, a la Biblioteca Municipal de la Garriga.

Una de les tasques prioritàries que es pretenen desenvolupar en un futur immediat, és l'establiment d'un itinerari de visita interna a l'edifici dels banys. Tal com hem esmentat anteriorment, l'itinerari actual permet dur a terme la visita des de l'exterior de l'edifici, fet que dificulta la contemplació i la comprensió de les diverses estances de bany. Per tal de pal·liar aquestes dificultats, s'ha editat un nou fullet en el qual es reproduïx la planta exacta de l'edifici i s'hi marca el recorregut termal. L'accés directe a l'interior dels banys permetrà als visitants de fer per ells mateixos aquest recorregut i de contemplar, sense dificultats afegides, les estructures arqueològiques.

El projecte preveu la utilització de passarel·les de *religa* que, d'una banda, permetran recuperar el nivell d'ús de les sales tèbies i calentes i, de l'altra, facilitaran la comprensió del sistema de calefacció de què gaudien originàriament aquestes estances (*hypocaustum*). Així mateix, proposa la reproducció, *in situ*, d'alguns elements del sistema de calefacció (*tegula mammata*, *tubuli*) recuperats gràcies a les tasques d'inventari i catalogació dels materials arqueològics procedents de les excavacions dels anys seixanta i setanta. També es preveu la senyalització del jaciment i de l'edifici dels banys amb plafons que mostraran, en alçat, la restitució hi-

potètica de cadascuna de les sales visitables. A llarg termini, no es desestima la instal·lació d'un sostre permanent que amortiria l'acció directa de les inclemències meteorològiques i evitaria, amb una major efectivitat, les agressions antròpiques.

BIBLIOGRAFIA

- ALSIUS, P. (1877). "Restes romanes a la Garriga". A: *Memòries de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques*, I.
- ARABIA I SOLANES, R. (1877). «Excursió a la Garriga, Ripoll, Núria i Sant Joan de les Abadesses», *Memòries de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques*, I.
- ARRIZABALAGA, A.; PARDO, J.; SADURNÍ, J. (1984). *Els orígens de Granollers i del Vallès Oriental*. Ajuntament de Granollers i Caixa de Catalunya.
- BACARIA, A. (1992). "Notes sobre les ceràmiques paleocristianes del Vallès". *Lauro, Revista del Museu de Granollers*. núm.4: 12-14
- BARBERÀ, J.; PASCUAL, R. (1973), "La villa romana de Can Terrés (la Garriga)", *Información Arqueológica*, núm.12: 152-153.
- BARRAL I ALTET, X. (1978). *Les mosaïques romanes et médiévales de la Regio Laietana (Barcelone et ses environs)*. Barcelona: Universidad de Barcelona, Instituto de Arqueología y Prehistoria. (Publicaciones eventuales; 29).
- CANIBELL, E. (1878). «Excursió a la Garriga». *Memòries de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques*, II.
- CARRERAS CANDI, F. (1980), *Geografia comarcal de Catalunya*. Volum 5: *Barcelona III*. (Reedició). Edicions Catalanes SA.
- COLL, J. M.; ROIG, J. (1998). "L'antiguitat tardana al Vallès Oriental: algunes consideracions". *Lauro, Revista del Museu de Granollers*, núm.14.
- ESTRADA I GARRIGA, J. (1925). *Síntesis arqueológica de Granollers y sus alrededores*. Museu de Granollers, Granollers.
- ESTRADA I GARRIGA, J. (1969). *Vías y poblamiento romanos en el territorio del Área Metropolitana de Barcelona*. Quaderns d'Edició Limitada i per a ús intern de la Comissió d'Urbanisme de Barcelona, núm.B-65.
- ESTRADA I GARRIGA, J. (1990). *Repertori de peces i jaciments arqueològics de la Garriga (Vallès Oriental)*. (Mecanoscrit inèdit).
- ESTRADA I GARRIGA, J. (1993). *Granollers a l'antiguitat*. Revista del Vallès, Tarafa Editora de Publicaciones.
- ESTRADA J.; VILLARONGA, L. (1967). "La Lauro monetal y el hallazgo de Cànoves (Barcelona)". *Ampurias* núm. XXIX: 135-193.
- GARRIGA, S.; TENAS, M.; SÀNCHEZ, E. (1993). *Vil·la romana de Can Terrés. Memòria de la primera campanya de restauració* (mecanoscrit inèdit).
- GORGES, J. G. (1979). *Les villas hispano-romaines. Inventaire et Problématique Archéologiques*. París: Publications du Centre Pierre Paris, núm.4.
- GUINAL, C.; MOSTALAC, A. (1987). "Las pinturas romanas del Museo Episcopal de Vic". A: *Jornades Internacionals d'Arqueologia Romana. De les estructures indíge-*

- nes a l'organització provincial romana de la Hispania Citerior*. Volum 1: Documents de Treball, Museu de Granollers.
- JÁRREGA DOMÍNGUEZ, R. (1995). "Aproximació a l'estudi de l'antiguitat tardana al Vallès Oriental". *Limes, Revista d'Arqueologia*, núm.4-5: 63-77.
- KEAY, S. J. (1988). *Roman Spain*. Londres: British Museum Publications. (Traducció al castellà d'Editorial AUSA, 1992.)
- KOPPEL, E. M.; RODÀ, I. (1996). "Escultura decorativa de la zona nororiental del *Conventus Tarraconensis*". A: *II Reunió sobre escultura romana a Hispània*.
- LÓPEZ, J. (1993). "Termes de la vil·la romana de Can Terrés". A: MAR, R.; LÓPEZ, J.; PIÑOL, L. *Utilització de l'aigua a les ciutats romanes*. Universitat Rovira i Virgili, 28-31. (Documents d'Arqueologia Clàssica; 0)
- MAURÍ I SERRA, J. (1949). *Història de la Garriga*. Volum I. L'Hospitalet de Llobregat: Romargraf.
- MAYER, M.; RODÀ, I. (1984). *La romanització del Vallès segons l'epigrafia*. Museu d'Història de Sabadell.
- MORA, G. (1981). "Las termas romanas en Hispania". *Archivo Español de Arqueología*. Vol. 54, núm. 143-144: 37-86.
- ORBONS, P. J. (1995). *Prospecció geofísica a la vil·la romana de Can Terrés*. Amsterdam: RAAP-Rapport 125, Stichting Raap.
- ORRI, J.; TENAS, M. (1990). «Darreres intervencions a la vil·la romana de Can Terrés». *Lauro, Revista del Museu de Granollers*, 1.
- PÀMIES, A.; PARDO, J. (1987). «La vil·la romana de Can Terrés (la Garriga)». *Jornades Internacionals d'Arqueologia Romana*. Granollers.
- PARDO, J. (1984). *Excavacions a la vil·la romana de Can Terrés (la Garriga)*. *Campanya 1983*. Museu de Granollers, Àrea d'Arqueologia.
- PARDO, J. (1986). "La romanització del Vallès". *Estudis de Granollers i del Vallès Oriental. Aproximació al medi natural i a la història de Granollers*. Servei Municipal de Cultura de l'Ajuntament de Granollers.
- PARDO, J. (1990). "Transformació del paisatge i organització del poblament en època romana al Vallès Oriental". *Limes*.
- PARDO, J.; PÀMIES, A. (1986). "La romanització". A: ESTRADA, J.; MUNTAL, J.; PARDO, J. (coord.). *Els orígens del Vallès Oriental. Introducció a l'arqueologia de la comarca*. Museu de Granollers, Àrea d'Arqueologia.
- PASCUAL GUASCH, R. (1976). «La Villa Romana de Can Terrés (la Garriga)». *Información Arqueológica*, núm.20-21: 66-67.
- PASCUAL GUASCH, R. (1977). «Las termas de can Tarrés (la Garriga)». *Informació Arqueològica*, 25.
- RODÀ, I. (1989). *Catàleg de l'epigrafia i de l'escultura clàssiques del Museu Episcopal de Vic*. Publicacions del Patronat d'Estudis Ausonencs/Publicacions del Museu i Biblioteca Episcopal de Vic, Sèrie Catàlegs / 2.
- TENAS, M.; VILA, L. (1990). "L'arqueologia al Vallès Oriental. Perspectives de futur", *Lauro. Revista del Museu de Granollers*, núm.1.

- TENAS, M.; VILA, L. (1996). "Breu història de les intervencions arqueològiques a la vil·la romana de Can Terrés". *Analecta d'Història Garriguenca*, núm.5.
- TENAS, M.; VILA, L. (1997). "Vil·la Romana de Can Terrés. Projecte Arqueològic". *Lau-ro. Revista del Museu de Granollers*, núm.12.
- VILA, L.; TENAS, M.; OLIVERAS, I. (1993). *El Patrimoni Arqueològic de la Garriga*. Sant Cugat del Vallès: Editorial Rourich. (Contrapunt Monografies)